

Národní obraz světa a národní mentalita – případ Běloruska

Kateřina Kedron¹

Abstract: *The National Image of the World and the National Mentality – the Case of Belarus*

The article deals with an analysis of concepts of the national image of the world and the national mentality. The analysis serves as a theoretical basis for a subsequent definition of the specific factors that influence Belarusian mentality and their potential impact on it.

The borderline position of the ethnical Belarusian territory belongs among the most important factors from which different particularities (e.g. religious and geopolitical) emerge. The factors affected the national mentality of Belarusian nation in the period of its formation and have been affecting it up to the present time.

Keywords: *Belarus, lingual/ national image of the world, national mentality*

Úvod

Poslední doba se vyznačuje rostoucím zájmem o problém součinnosti individua a společnosti. A protože pro porozumění individua je nutné se na něho dívat v souvislosti se společností, ve které on žije (Fromm 1990), stále větší zájem se projevuje právě o ustálené kolektivní projevy sociálně-psychologické činnosti jednotlivců. Jejich lepší pochopení umožní určit mechanismy celospolečenského chování v té či oné situaci a lépe proniknout do kulturních zvláštností a sociálních orientací dané společnosti. Mezi pojmy, ve kterých se zmíněné projevy sociálně-psychologické činnosti jednotlivců odrážejí, se řadí významově vzájemně propojené koncepty *národní obraz světa* a *národní mentalita*.

Tématem následujícího textu je analýza těchto dvou termínů a její následná aplikace na příkladu Běloruska. Stat' se skládá ze dvou hlavních částí. První (úvodní) se zabývá rozborem národního obrazu světa v souvislosti s širším pojmem jazykového obrazu světa a také rozborem národní mentality ve smyslu vymezení jejích charakteristických rysů a základních faktorů, jimiž je v různé míře ovlivňována. Dosažené závěry slouží jako teoretické východisko pro druhou praktickou část, která je aplikuje na konkrétním případě formování běloruského národa, resp. se pokouší stanovit pravděpodobné faktory působící na běloruskou mentalitu a určit jejich možný reálný dopad na ni.

¹ Autorka je studentkou doktorského studijního programu Filologie na Ústavu slavistiky, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, 602 00 Brno; e-mail: 70723@mail.muni.cz.

Národní obraz světa vs. národní mentalita

Úvodní terminologická poznámka

Pojmem *národ* v tomto textu se má na mysli zejména jeho sociologicko-etnografický význam, který klade důraz na sociálně-kulturní aspekty (např. společnou kulturu, jazyk, národní sebevědomění, mentalitu a podobné životní návyky; srov. Citov 2006: 217). Související termín *etnikum* (*etnická skupina*) charakterizují dlouhodobé rodové vazby, složité příbuzenské vztahy, společná kultura, tradice, jazyk a sebevědomí a také příslušnost k určitému území.

Rozdíl mezi národem a etnikem lze spatřit v tom, že představitelé etnické kultury jsou spojeni společným rodovým původem, rodovým příbuzenstvím, zatímco národní kultura může být příznačná lidem, kteří obývají větší prostor a nemusí mít nejen přímé, ale ani nepřímé rodové vazby (Mežujev 1991: 265-266). Také je vhodné říct, že národní sebevědomí se zakládá především na určitých „politických aspiracích“, zatímco v případě etnického sebevědomí o něčem takovém nelze mluvit (Marzaliuk 2002).

Jazykový a národní obraz světa

V pracích amerických etnografů F. Boase (1911) a později E. Sepira (1924, 1929) a B. L. Worfa (1956) byl poprvé zformulován problém součinnosti jazyka a světového názoru jím hovořících mluvčích. Neboli každý jazyk příslušející danému národu odráží realitu, kterou tento národ žije, svým specifickým způsobem, přičemž rozdíly v závislosti na formě této reflexe reality vytvářejí duchovní a kulturní svéráznost národů, kterým daný jazyk patří (srov. Telija 1996: 229). Tato otázka se stala centrem zájmu různých lingvistických směrů a práce V. N. Telije (1996), J. D. Apresjana (1995), J. Anusiewiczze (1995), J. Bartmińského (1988), A. Wierzbické (1992), G. Lakoffa a E. Johnsona (1989) a N. I. Tolstoje (1982) se staly základem výzkumů, které pojednávají o vzájemném působení jazyka a světového názoru národa, způsobech členění světa v jazyce a hledají odpovědi na položené otázky nejenom v informaci z oblasti jazyka (gramatiky, lexika, syntaxe, frazeologie aj.), ale také pomocí mimojazykových aspektů (psychologických, etnografických, kulturologických, folklorních). Jeden z klíčových pojmů takových výzkumů představuje *jazykový obraz světa*.

A. Wierzbická o tomto jevu říká: „Samozřejmě, všichni lidé mají hlavu, oči uši a ruce, všichni vědí o nebi nad hlavou a o zemi pod nohama, ale lidé nepřemýšlí o těchto věcech stejně. Jazyk neodráží svět bezprostředně: jazyk představuje konceptualizaci světa člověkem.“

(Wierzbicka 1993: 188) Takovéto členění, resp. konceptualizace objektivní reality v lingvistice se označuje pojmem *jazykový obraz světa*. Jazykový obraz světa je zafixován v gramatické struktuře a významech slov, je tedy základem jazyka. Je to „svět spatřený prizmatem jazyka“ (Bartmiński 2001: 21).

Jazykový obraz světa je těsně spjat s národním obrazem světa. Již W. Humboldt psal, že způsob myšlení a světový názor národa přidávají jazyku svéráznou povahu a už od začátku na něj působí (Humboldt 1984: 163). Humboldt zdůrazňoval, že jazyk nelze zkoumat, aniž by se braly v úvahu jeho duchovní síla a národní svéráznost. Jazyk „se všemi nejtenčími nitmi svých kořenů splynul se silou národního ducha, a čím je silnější vliv ducha na jazyk, tím zákonitější a bohatší je jeho vývoj. V celém svém složitém uspořádání je to pouze produkt jazykového vědomí národnosti (*Wirkung des nationellen Sprachsinns*).“ (Humboldt 1984: 47) Ruský filolog I. I. Sreznevskij formuluje vztah mezi jazykem a národem takto: „Národ vyjadřuje sebe celého plněji a přesněji ve svém jazyce. Národ a jazyk nemohou jeden bez druhého existovat... Jazyk je neoddělitelná vlastnost celého národa. Jazyk se předává od člověka k člověku, od pokolení k pokolení, přes století, a národ ho chrání jako cenný poklad.“ (Sreznevskij 2006) Na podobnou myšlenku narážíme i u M. M. Bachtina: „Jazyky jsou světonázory, přičemž ne abstraktní, ale konkrétní, sociální, proniklé systémem hodnocení, neoddělitelné od životní praxe“ (Bachtin 1965: 513).

Každý národ má své charakteristické představy o vnější objektivní realitě, které pod vlivem různých faktorů (např. sociálních, kulturních, historických a geografických) strukturuje svým osobitým způsobem v jazyce. Tato idea, která vznikla již v předminulém století, byla rozpracována až současnou vědou. Například Anna Wierzbicka formuluje tezi o závislosti sémantiky na představách lidí o vnějším fyzickém světě, nikoliv na jeho objektivním uspořádání, a tvrdí, že se takové představy v jednotlivých kulturách liší, tedy stejné pojmy se v jazycích různých kultur interpretují odlišnými způsoby – „koncepty (v jazyce – pozn. aut.) se silně liší od jazyka k jazyku, od kultury ke kultuře, od společnosti ke společnosti“; „...každý jazyk má své vlastní množství lexikalizovaných pojmů a předpokládá svou kategorizaci a interpretaci světa...“ (Wierzbicka 1993: 187-199).

Národní obraz světa – zjednodušená představa o světě – daného národa se neustále utváří společně s jeho formováním a vývojem, které zpravidla probíhá v rozsáhlém časovém úseku. Je pochopitelné, že různé národní obrazy světa mohou mít řadu společných rysů, zvláště když jde o národy spojené historicky nebo areálově. Naproti tomu i v případě dvou blízce příbuzných jazyků, jejichž mluvčí jsou schopni si navzájem porozumět bez zvláštní přípravy, lze mluvit o

specifičnosti členění vnější reality, které se v těchto jazycích odráží na různých úrovních. Národní obraz světa je spolu s individuálním obrazem světa způsobem existence jazykového obrazu světa a odráží snahu národa, jeho vlastnosti, víru, povědomí o světě a člověku (Maslova 1994: 40).

Národní obraz světa, jak již bylo naznačeno, se realizuje, zachovává a předává prostřednictvím jazyka. Pro správné pochopení významu konkrétního národního obrazu světa je nezbytné provést jeho správnou analýzu a interpretaci. Taková rekonstrukce národního obrazu světa se může uskutečnit pomocí rozboru jazykových údajů z různých oblastí. Nicméně ne vždy je možné na základě rozboru faktů jednoho jazyka správně interpretovat jejich význam. Může například dojít k situaci, kdy je takových faktů v jednom jazyce nedostatečné množství, což může být při analýze snadno přehlédnuto a vést k chybnému vysvětlení příslušného jevu (srov. Norman 2004). Proto je za účelem přesnějšího vysvětlení sociokulturních jevů (a rázu národní mentality) vhodnější analyzovat údaje několika jazyků zároveň a srovnávat fragmenty obrazů světa různých národů.

Národní mentalita

S národním obrazem světa jsou těsně propojeny národní mentality, jež se často používají pro charakterizaci národů: „...naše individuální a kolektivní jednání nejsou ani zdaleka tolik určována skutečností samou a často ani reálnou identifikací problému, ale že jsou opřeny o zkušenost kulturně zprostředkovanou: výchovou, tradicemi, sociálními a politickými zájmy, národními konflikty a zejména médii. Vytváří se tak zvláštní druh kolektivních „obrazů“, v nichž na místě skutečnosti samé působí spíše způsoby jejího vnímání, představy, iluze a předsudky, které si o ni vytváříme, očekávání, s nimiž si realitu spojujeme, a přesvědčení, jímž ji hodnotíme.“ (Havelka 2002: 11) Vlastní termín mentalita pochází od latinského *mens, mentis* (vědomí, myšlení, rozum) a jeho současné chápání je spojeno příslušnými etymologickými vazbami s myšlením člověka, mentální činností a vědomím. Mentalita může být definována jako reakce stejného typu na obvyklé situace u lidí stejné kultury, které existují ve formě citů a stavů (Kasjanova 1993: 26). Pojem mentalita se v dnešní interpretaci objevil ve 20.–30. letech 20. století, ale zájem o daný fenomén – například pod označením *národní povaha* – existoval již dříve. V současné odborné literatuře se vyskytují oba termíny (národní povaha/charakter, resp. národní mentalita), přičemž jejich definice se fakticky shodují (případné rozdíly nejsou větší než rozdíly mezi jednotlivými definicemi mentality a národní povahy) a pojmy jsou tak většinou považovány za synonyma (viz dále; srov. Dubovik 2004).

Filosofické či historické úvahy o duši národa, duchu národa, národním vědomí, etnické psychice, národní povaze, neboli úsilí popsat cizí společnosti s důrazem na jejich zvyky, tradice a způsob života, ale také obecně jejich povahu, můžeme nalézt již v antické literatuře. Například Tacitus v díle *O původu, sídle, mravech a národech Germánů*, napsaném v roce 98 n. l., charakterizuje jeden z germánských kmenů (Chavky) takto: „kmen mezi Germány nejpřednější, který moci a velikosti své raději spravedlivosti chrániti chce; bez lakotnosti, bez naruživosti pokojní a odloučení jsouce k žádné válce nevyzývají, neloupí a neplení. To právě zvláštním důkazem udatnosti a síly jest, že vrchní moci násilím a bezprávím nedomáhají. Avšak zbraň všem jest pohotově, a když toho potřebí jest, přehojně mužstva a koňstva. I pokojní stejné slávy požívají.“ (Tacitus 1900: 26-27) Samozřejmě, že v tomto případě se nejedná o národ, ale pozoruhodné na této Tacitově charakteristice je to, že ji prakticky můžeme srovnat s podobnými popisy národů, které vznikaly od 17. století a ve kterých již byly určovány nejen vnitřní politické a náboženské hranice Evropy, ale právě i povaha národů (Havelka 2002: 13).

Termínu *národní mentalita* je významově blízký Hegelův pojem „duch národa“ (*Volkgeist*). Podle Hegela činnost individua probíhá v souvislosti s tím, co mu diktují „mravy a zákony jeho národa“. Individuum je neoddělitelnou částí svého národa. Individuum se cítí jako jeho neodlučitelná součást a cítí propojenost s jinými individui jako dalších součástí národa: „Vnímám je jako sebe a sebe jako je.“ Jinými slovy, vědomí individua by mělo dosáhnout štěstí v okamžiku, kdy se stane součástí ducha nějakého národa (Hegel 2000: 223-343).

V problematice národní povahy sehrává významnou roli tzv. *národní psychologie* W. Wundta, který na konci 19. století navrhnul studovat nejvyšší psychické procesy – jako jsou řeč, myšlení a vůle, tedy procesy, jež vznikají v životě individuí a společností a tvoří „*národní duch*“ – kulturně-historickou metodou, neboli analýzou sociálních jevů života (např. jazyka, obyčejů a mýtů). Psychologie národů si dávala za účel vysvětlit objektivně existující zákony v jevech společenského života na základě obecně známých psychických motivů, které byly převzaty z individuálního duchovního života a z prostředí specifických podmínek, jež působí na různých úrovních kultury. Podle Wundta existují fakta, která jsou spojená s lidskou společností a pochopit je lze pouze na základě porozumění zvláštních podmínek společné existence lidí v dané společnosti (Wundt 1912).

Ve 20. století se mentalita dostala do centra zájmu historiků, kteří se snažili určit rysy mentality lidí v různých historických epochách; tedy určit, jak v tu či jinou historickou dobu lidé mysleli a vnímali vnější realitu, a vymezit zvláštnosti jejich vědomí prostřednictvím studia reálných okolností příslušné doby, včetně předsudků, víry, mytologie aj. Velký pokrok v tomto

směru udělala francouzská historiografická škola „Annales“, založená L. Febvrem a M. Blochem. S touto školou se spojuje také začátek používání terminu *mentalita* jako vědecké kategorie.

Co se týče současného pohledu na pojem mentalita, ten se zkoumá jak v rámci různých oborů, tak jejich interdisciplinárních přesahů, což navozuje situaci, kdy pojem se na jedné straně definuje plněji a všestranněji, ale na druhé straně takovéto definování vyvolává vzájemné interpretační rozdíly a problematizuje (či přímo znemožňuje) sjednocení definic za účelem dosažení jejich jednotné podoby. Praktickým projevem, který vyplývá z této skutečnosti, je problém neustálenosti pojmového aparátu v dané oblasti odborných textů. Například ve východní literatuře představuje určitý problém již vlastní označení pojmu mentalita (na rozdíl od západních textů používajících jednu variantu: *mentalita*, *mentality*, *mentalité*), pro který může být použito termínu „менталітэт (менталітэт – rus.)“; nebo „ментальнасць (ментальнасць – rus.)“: Tyto dva termíny se zpravidla používají jako synonyma, přesto někteří autoři poukazují na jejich rozdílné významy, a to v tom smyslu, že vzájemný významový vztah je určen širším pojmem „менталітэт“ a užším „ментальнасць“. Jejich relace se tedy může pojímat jako vztah součástí „ментальнасць“ k celku „менталітэт“, případně se „ментальнасць“ může označovat za způsob projevu „менталітэту“ (srov. L. N. Puškarev 1995; J. A. Anufrijev, L. V. Lesnaja 1997).

Fenomén mentality se může považovat za zvláštní způsob nebo spíše mechanismus vnímání a prvotního zpracování sociálních informací, který se však nevytváří na úrovni kolektivního sebeuvědomování jednotlivců (Bugrova 1997: 4-5). Pro A. I. Dubovika je národní povaha svérázný souhrn různých psychologických rysů a vlastností příznačných pro většinu představitelů určitého národního společenství, které přímo nebo nepřímo odráží v nejrozšířenějších vzorech chování a pocitů většiny lidí patřících k danému národu. Národní povaha je dost stabilní, ale může se měnit pod vlivem různých faktorů (viz dále; Dubovik 2004). E. Dubjaněcki vztahuje pojem mentalita jak na větší sociální skupiny, tak na individua, ale upřesňuje, že „kolektivní představy nemohou být zcela vztaženy k individuálním“, tedy nemůžeme odvozovat mentalitu celé společnosti pouze od mentality individuů: „společnost se skládá ze zvláštních osobností, které jsou organicky zapojeny do různých sociálních skupin, kolektivů a organizací ... a právě souhrn individuálních a kolektivních mentalit patřičně odráží mentalitu celé společnosti“.

Národní mentalitu tedy můžeme definovat jako – světonázor, způsob myšlení celé společnosti, „hlubinnou úroveň jejího kolektivního a individuálního vědomí, které jsou značně ovlivněné neuvědomělými, tedy podvědomými podněty“ a „jejichž formování záleží na etnických a kulturních specifikách národa, tradic a sociální struktury společnosti“ (Dubjaněcki 2006).

Podrobnější charakteristiku mentality nabízí M. Havelka – je to „matrice specifických způsobů reakcí, jednání ve světě a rozumění světu, které jsou kolektivně podmíněny a mají skupinový charakter; historicky se mentality mění jen zvolna. Odpovídají kolektivním hierarchizacím hodnot a představují takové formy skupinových reakcí, orientací, způsobů vidění a hodnocení skutečnosti, takový řád skupinového prožívání emocí, které jsou pro lidi určité doby, určitého kulturního geografického, sociálního či politického prostoru typické.“ (Havelka 2002: 11-12)

Pro srovnání s výše uvedeným stojí za zmínku, že pojem mentalita má své významné postavení i v politické vědě, a to především v konceptu Juana Linze, který jej používá jako jeden z nástrojů pro rozlišování různých typů nedemokratických režimů. Konkrétně jako jeden z krajních pólů osy mentalita – ideologie. Mentalita v tomto pojetí představuje nekodifikovaný způsob myšlení a cítění, spíše emocionální než racionální. Charakterizuje ji důraz na všeobecně srozumitelné hodnoty jako patriotismus, ekonomický rozvoj a pořádek (Balík, Holzer 2006). Politologický přístup je aplikovatelný i v případě námi zkoumaného Běloruska, konkrétně jeho současného vývoje, nicméně takový záměr si tato stat' neklade.²

Co se týká již zmíněného synonymického ekvivalentu „národní povaha“, možné definiční rozdíly mohou vyplývat z různých postojů ke zkoumání. Například historiografický přístup k mentalitě klade důraz především na charakteristiku mentality z pohledu změn probíhajících v čase, zatímco výzkumy národní povahy probíhají zejména v „prostorové ploše“, neboli se pozorují změny od národa k národu, i když se v podstatě v obou případech jedná o stejný objekt zkoumání: o kolektivní představy o realitě, o vzory chování a reakcí na skutečnost určité skupiny lidí. V pracích věnovaných zkoumání pojmu mentality se může jednat jak o mentalitu různých sociálních skupin, tak o mentalitu jednotlivce. Takovému rozporu, který ale nespočívá v podstatě věci, nýbrž v formě, se dá vyhnout tím, že jako synonymum pro „národní povahu“ se nepoužívá samotný termín mentalita, ale přiřčení se k němu adjektivum „národní“ (dost často, ale nesystematicky používaný v odborné literatuře), čímž se široký pojem mentality o něco zúží a upřesní se aspekt pohledu na probíraný jev.

Faktory ovlivňující národní mentalitu

Při rozboru pojmu mentalita zastávají významnou pozici faktory, které formují, respektive ovlivňují podobu mentality. S ideou závislosti mentality/povahy národů na vnějších faktorech, která se začala podrobněji rozebírat v odborné literatuře poměrně nedávno, se setkáváme i dříve.

² Použitím politologického konceptu mentality na příkladu Běloruska se zabývá text P. Hlaváčka a J. Holzera (2005).

Montesquieu například předpokládal, že mravní zásady národa jsou ovlivňovány především faktory geografického prostředí. Například horké klima uvolňuje lidi a způsobuje neměnnost náboženství jižních národů, aktivizuje sexuální vztahy, a tak způsobuje mnohoženství, je příčinou lenosti, zatímco severané jsou naopak iniciativní, energičtí, odvážní a svobodomyšlní (Montesquieu 1752).

Dnes se příslušné faktory zpravidla rozdělují na dvě základní skupiny: 1.) *přírodní a biologické*, a 2.) *sociální*. Do první skupiny patří genotyp lidí, celkový genofond, krajina, klima, geografická poloha; do druhé pak specifika společenského, politického, ekonomického, historického a kulturního života společnosti (srov. Dubjaněcki 2006). Za zmínku stojí ještě komplexní geopolitický faktor, který vlastně představuje souhrn několika faktorů z obou uvedených skupin. V závislosti na aplikaci pojmu na konkrétní případy se samozřejmě význam i množství jednotlivých faktorů různí, jak bude ukázáno na příkladu Běloruska. Na druhou stranu, z odborného hlediska je ověřitelnost zejména první skupiny přírodních a biologických faktorů jako takových (např. genetických a klimatických), a tedy i jejich jednoznačného vlivu na mentalitu, přinejmenším obtížná. Proto se i v konkrétním běloruském případě zaměříme zejména na druhou – sociální – skupinu faktorů, nebo na jejich kombinaci.

Národní mentalita na příkladu Běloruska

Otázky identity a specifiky mentality běloruského národa se začaly aktivně rozebírat v běloruské vědě až po rozpadu Sovětského svazu, i když jejich aktuálnost byla na místě mnohem dříve. Svědectvím toho je například známá esej I. Abdziraloviče *Pradavnou cestou* (Advečnym šliacham), poprvé vydaná r. 1921, kde se autor snaží určit místo běloruského národa mezi jinými národy, mezi Východem a Západem, originalitu a svéráznost běloruské národní povahy („národního ducha“) a kultury. „Pouze podle formy jsme se považovali za katolický nebo pravoslavný národ, za občany Moskvy a Ruska nebo Polska“, ale přes všechny nesnáze, které je potkali, si Bělorusové zachovali „svůj duch“ (Abdziralovič 1993). Také běloruská beletrie, která se ve 20. stol. postupně stala jedním z hlavních faktorů zachování a rozvíjení běloruského jazyka (jednoho z příznaků zformovanosti národa), v situaci, kdy se běloruština dostává do druhořadé role ve sféře oficiálního a poté i všedního užívání, nese nejenom informaci o běloruské povaze, ale také zdůrazňuje originalitu a snaží se vymezit rysy běloruské národní povahy. Uvedená časová prodleva ve vědeckém zkoumání národních mentalit, které by dokazovalo svéráznost jednotlivých národů, byla způsobena Ruskem uplatňovanou politikou sjednocení svazových republik v jeden uniformní sovětský národ.

Pro Bělorusko je jedním z nejdůležitějších faktorů, který přímo nebo nepřímo ovlivnil povahu mnohých sociálních jevů, jeho pomezí zeměpisná poloha, resp. z ní vyplývající geopolitický význam daného území. Dříve i dnes je území Běloruska na pomezí dvou kulturních center – západního a východního, katolicismu a pravoslaví, západní Evropy a ruské velmoci, západní a východní mentality.

Problém rozebírá už I. Abdziralovič ve zmíněné práci *Advečnym šljacham. Dasledžyny belaruskaha svetapohljadu* (1921), kde zdůrazňuje důležitost pomezí polohy Běloruska: „Bělorusko je od 10. století až do současnosti polem zápasu dvou směrů evropské, nejspíše árijské, kultury – západního a východního. Nestal se z nás národ Východu, ale nepřijali jsme ani kulturu západní Evropy... Váhání mezi Západem a Východem a upřímná nenáchylnost ani k jednomu z nich je hlavním rysem historie běloruského národa.“ (Abdziralovič 1993) Pomezí postavení se stalo příčinou stálých politických a historických událostí a změn na etnickém území Běloruského etnika a častých válek na daném teritoriu. V různých historických obdobích se na tomto teritoriu usazovaly různé vlády, ale národ, který ho obýval, zůstal stejný. Lze předpokládat, že tato neustálenost, která postupně začala po připojení běloruského území k Rzeczpospolitě, během věků zformovala zvláštní představu Bělorusů o vlasti, která se omezovala spíše na připoutanost nebo uvědomění své patřičnosti ke konkrétnímu teritoriu, místu (k tzv. „malé vlasti“), než k širším pojmům národa nebo státu.³

Byla by však chyba jednoznačně tvrdit, že Bělorusům absolutně chyběl pocit vlastenectví a lásky k vlasti (o významu konceptu vlasti svědčí i přítomnost několika lexémů pro pojem vlasti v běloruštině: „*айчына*“, „*радзіма*“, „*бацькаўшчына*“). Vzpomeňme například na běloruskou vzpouru v letech 1654–1658 proti ruské intervenci, kdy bylo zorganizováno aktivní národní hnutí, které vedla šlechta a občas i sami sedláci (viz Sahanovič 2001).

Nicméně trvalá příslušnost území pod správu jiných územních celků rozvoj pocitu vlastenectví vážně poškozovala. Neboli cizí vlády nedbaly o běloruský národ a jeho zájmy, ale naopak mu přinášely nové omezení a problémy, což vyvolávalo vzdálenost běloruské mentality od idejí státnosti a do značné míry dodnes způsobuje odcizení a pod/vědomé dodržování odstupů od státu a jeho vůdce, které občas hraničí až s lhostejností (srov. posměšné označení

³ Vzhledem k vymezení tématu i danému rozsahu práce není prostor, aby se uvedla běloruská přísloví, která názorně odrážejí uvedenou skutečnost v jazyce. Nicméně stojí za zmínku, že z interpretace těchto přísloví vyplývá snaha běloruského národního vědomí zmenšit či omezit původně velký prostor pro život. Odtud také pochází známý a beletrii a vědeckou literaturou Bělorusům často „imputovaný“ rys téměř mystické *připoutanosti k zemi*.

„bat'ka“ pro současného prezidenta s ruskými výrazy „matuška Rossia“ a „Bat'uška car“).⁴ Tento způsob vnímání skutečnosti, resp. pocit příslušnosti k „malé vlasti“ potvrzuje zajímavý fakt, že obyvatelé při sebeidentifikaci etnického teritoria Bělorusů dříve používali sebeoznačení „tutejšyja“ („místní“) a svému jazyku také říkali „tutejšy“ (srov. Trafimčyk 2006). Můžeme tedy předpokládat, že panující situace paralelní existence státu (kterému patřilo v daném období běloruské teritorium) a etnika obývajících toto území (jehož lidé si uvědomovali, že situaci ovlivnit nemůžou) časem zformovalo jeho určitou přizpůsobivost, ale i pasivitu (ke změnám vyvolaným vnějšími faktory i k bezprostřední politické situaci). Tímto se 1.) částečně vysvětluje, proč v období Sovětského svazu nedokázali Bělorusové prosadit svou identitu a měli menší nezávislost na centru v národnostních otázkách než například Ukrajina; a 2.) proč dnešní požadavky části kulturní a politické elity na národní a jazykové obrození stále zůstávají (a možná ještě dlouho zůstanou) ve většině společnosti bez odpovídající odpovědi.

Z výše uvedeného geopolitického faktoru, kdy za celou historii a předhistorii běloruského národa formování jeho etnicity nikdy neprobíhalo zcela samostatně, ale za předpokladu existence svazu (a spojení nejenom politického, ale i kulturního) s jinými národy, můžeme vysledovat jeho další příznak, který ovlivnil mentalitu – Bělorusové pokládají za normu společnou existenci s jinými národy a jejich kulturami. A to z části vysvětluje snadnější průběh asimilace s jinou kulturou.

Při rozboru problému mentality je důležité zastavit se u sociálního faktoru v podobě náboženství, resp. praktikovaného vyznání daného národa. V případě běloruského národa sehrává významnou roli opět jeho pomezí postavení mezi katolickou a pravoslavnou vírou. Především je důležité, že proces pokřtění Bělorusů neměl například ve srovnání s Kyjevskou Rusí násilný průběh. Křesťanství přišlo na území Běloruska v podobě pravoslaví, ale ve 13. až 14. stol. zde zesílil vliv katolické církve (katolicismus se objevuje po r. 1387), který začíná převládat. Obavy z následků, které by mohly přinést konfesní rozpory, přiměly vlády vyhýbat se konfliktům s oběma stranami. Následný vznik uniatské církve (Brestskou unií v roce 1596 s cílem získat určitou kontrolu nad pravoslavnými v Polsku) tak působil jako přirozený proces předchozího vývoje. V 18. století bylo 75 % místních obyvatel (z nichž 80 % bylo sedláky) uniaty (Hryckievič 1993: 118-132). Přitom je důležité, že přijetí nové víry také zpravidla nemělo násilnou povahu a národ nepodléhal žádnému religióznímu nátlaku. Tomu samozřejmě hodně napomáhalo i to, že

⁴ Současná vysoká podpora běloruské společnosti prezidentovi nevyplývá ani tak z pocitu jeho oblíbenosti jako osoby, ale spíše z „pragmatického“ zvyku přenechávat odpovědnost na autoritách (a nebo přímo z neschopnosti vlastní iniciativy).

postupně nejenom kázání, ale i bohoslužby začaly probíhat v rodném jazyce Bělorusů. Po roce 1826, kdy uniatská církev začala být potlačována a ruskou mocí připojena k pravoslavné církvi, se Bělorusové rozdělili na ty, kdo přijal pravoslaví (více než 1170 tis.) a katolickou víru (543 tis.). Neochota přestoupit na pravoslavnou víru byla provázena tvrdými represemi carských orgánů (Hryckievič 1993; srov. Zajkouski 1992). O záporném vztahu k vnucovaným změnám svědčí i příklady z jazyka: např. *Хто мову і веру мяняў, той не то сябе – і суседа прадаваў* –; Kdo jazyk a víru měnil, ten nejenom sebe, ale i souseda prodával.

Na tomto místě je vhodné se zmínit o úvahách běloruského historika Eduarda Dubjaněckého, které se sice netýkají přímo náboženství Bělorusů, ale nepřímou jsou s nimi spojené. V již citovaném článku Mentální svět dnešního Běloruska, který se snaží určit zvláštnosti běloruské mentality mezi jinými národy pomocí analýzy běloruského folkloru, Dubjaněcki poukazuje na tu zvláštnost, že běloruská mentalita velice dlouho „až do současnosti“ zůstávala v některých rysech v podstatě předkřesťanskou, pohanskou, zatímco křesťanské vědomí bylo až do 19. století (a v menším stupni i potom) „povrchní“ (což Dubjaněcki prokazuje praktickým výzkumem). O tom svědčí běloruský folklor, který si navzdory patrnému vlivu křesťanství (jež dokládá koexistence pohanských a křesťanských motivů ve folklorní tvorbě) jako jeden z mála slovanských folklorů zachoval velké množství archaických elementů a svůj starobylý základ. Skutečnost, že folklor si jako neoddělitelná součást všedního života během věků dokázal zachovat množství prvků pohanství, se podle Dubjaněckého vysvětluje tím, že převážnou většinu obyvatel do začátku 20. století tvořili ngramotní nebo pologramotní sedláci, jejichž vědomí bylo plné mytologických a mystických představ, pověr a předsudků. „Ve své hluboké podstatě archaicko-pohanská mentalita byla jakoby zakonzervována v prostředí Bělorusů-sedláků na mnohá staletí.“ (Dubjaněcki 2006)

S Dubjaněckým můžeme do značné míry souhlasit. Nicméně pokud se jedná o národní mentalitu, neboli kolektivní představy a způsob myšlení, je důležité si uvědomit, že evoluce představ o světě každého národa nepředstavuje kompletní náhradu jedné formy představ jinými, ale naopak vrstvení těch nových na staré a jejich další koexistenci. Jinými slovy, archaické představy nezmizí, ale pokračují svou existenci jako by pod vrstvou představ vzniklých v nové době. Křesťanství u Bělorusů má dlouhou tradici a lze předpokládat, že v období působení uniatské církve mělo blíže k lidem než v případě jiných slovanských národů, a to včetně převládajícího venkovského obyvatelstva. Proto nejsou důvody, abychom jakkoli podceňovali jeho význam. Tedy je nutné doplnit, že přítomnost (možná převažující) pohanských prvků v syntéze křesťansko-pohanského vědomí způsobil nejen výše uvedený faktor nevzdělanosti lidí,

ale také historicko-společenské okolnosti a zvláštnosti vývoje křesťanství na běloruském území (prapůvodní nenásilná podoba pokřtění, tendence dávat přednost kompromisu před násilným vnučováním atd.).

Jako závěrečný bod je vhodné se zamyslet nad zvláštnostmi současné mentality Bělorusů. Již bylo uvedeno, že národní mentalita se formuje postupně v podobě neustálého procesu navrstvování nových kolektivních stereotypů na staré. Současná etapa národního vývoje v životě Bělorusů je svérázným pokračováním dlouhodobé a předchozí *sovětské* etapy, kdy se u Bělorusů zformoval specifický typ mentality.⁵ Příznaky tohoto typu mentality popisuje například článek ruského vědce A. Obolonského *Konservativní syndrom v sovětském masovém vědomí*. Autor článku také zdůrazňuje, že sovětské prostředí zformovalo nový typ lidí, kterých je převážná většina a již jsou „sociálně amorfní“, „nejčastěji žijí špatně, ale žádné změny nechtějí, protože si zvykli právě na takový život“, který charakterizuje „spokojenost s existujícím systémem, jenž předpokládal sociální nivelizaci, absenci soutěživosti“ a minimální sociální záruky, které umožňují skromný, ale nenáročný život, „apatii a konformismus“ (Obolonskij 1991: 131).

Z pohledu stávající podoby běloruské mentality se tedy jako adekvátnější jeví tvrzení, že charakteristické rysy Bělorusů – konservativnost, odmítání rychlých změn a radikálních reforem, náklonnost žít podle tradice – nejsou ani tak prapůvodním znakem národní mentality, ale spíše dědictvím sovětské minulosti. Dá se říci, že vlastní obsah převládajících faktorů, které působí na utváření mentality, se v průběhu historie v podstatě nezměnil a změnila se jen jejich forma.

Současné Bělorusko se ukázalo být tou zemí, kde se obnovily vhodné podmínky pro zachování předchozích (sovětských) sociálních a morálních norem. O tom, jak silný vliv má sovětská minulost i 15 let od rozpadu Sovětského svazu, svědčí údaj, že i dnes se 52 % Bělorusů považuje za sovětského člověka a ještě vyšší procento by dalo přednost integraci s Ruskem před vstupem do EU. Na druhou stranu se zhruba 36 % běloruských občanů považuje za Evropany a upřednostňuje kontakty se Západem. Tedy přibližně třetina obyvatelstva má jiné vědomí, než diktuje sovětská minulost, jiný způsob myšlení, což dovoluje tvrdit, že se mentalita sice pomaleji, ale přece jen mění a vzniká nový postsovětský typ myšlení (zahrnující jak po staletí nastrádané informace, tak změny diktované současností). To prakticky potvrzuje tezi, že hlavní faktory působící doposud na mentalitu byly ve své podstatě stále stejné. Naproti tomu v okamžiku vytvoření nezávislého Běloruska se přece jen faktor vnějšího zasahování do dění v zemi omezil, resp. pozměnil, čímž se otevřel prostor pro postupnou změnu mentality v podobě vzniku a

⁵ Podobný proces probíhal ve všech tehdejších „sovětských“ národech, nicméně vlivem řady faktorů byla tato „sovětizace“ nejspěšnější právě v Bělorusku – např. nízký pocit národní identity či následky 2. světové války.

vrstvení jejích dalších možných rysů (samozřejmě negativních i pozitivních). Projevem tohoto procesu je již zmíněný – a za výrazného vlivu stávajícího prezidenta – formující se postsovětský typ. Ten je svou podstatou, kdy bezprostředně navazuje na předchozí sovětský vliv, názornou ukázkou vrstvení rysů mentality.

Závěr

Pokud máme provést určité závěrečné shrnutí, můžeme konstatovat, že pojem *národní obraz světa* představuje souhrn kolektivních představ konkrétního národa zredukovaných do primitivní podoby a neustále formovaných během celého jeho vývoje. Daný pojem sice vyplývá z pojmu *jazykový obraz světa*, ale není s ním totožný: je užší a je jen formou jeho vyjádření, odrazem jeho existence. U pojmu *národní mentalita* je nezbytné zdůraznit zejména to, že se jedná o systém kolektivních názorů na objektivní skutečnost, kolektivních reakcí na vnější realitu a způsobů chování v určitých situacích většiny představitelů nějakého národa, které probíhají neuvědoměle a mají stálou povahu, resp. se mění pomalu. Srovnáme-li oba zmíněné pojmy, je možné tvrdit, že národní obraz světa je součástí širšího pojmu národní mentalita a představuje jeden z jejích projevů, i když samozřejmě nelze pominout působení zpětné vazby – tedy vlivu existujícího obrazu světa na formování mentality.

Vymezené obecné faktory ovlivňující mentalitu (1. přírodní a biologické; 2. sociální) posloužily jako základní vodítko při rozboru konkrétní – běloruské – národní mentality, s cílem zamyslení se nad jejím vývojem a určením pro ni specifických faktorů. Bylo určeno několik faktorů, které ovlivňovaly (resp. dodnes ovlivňují) mentalitu běloruského národa. Nejdůležitějším (a zároveň nejširším) z nich je bezpochyby *pomezí postavení etnického území* běloruského národa mezi Východní a Západní kulturou a daným způsobem myšlení, ze kterého mimo jiné vyplývá specifická role sociálního – náboženského – faktoru na území běloruského etnika. S pomezím postavením etnického území Běloruska také bezprostředně souvisí geopolitický faktor, neboli dlouhodobý nestabilní územní vývoj začleňování do jiných státních útvarů a faktická neexistence samostatného státu, který by obývalo běloruské etnikum (pomineme-li Velkoknížectví litevské).

Z výše uvedeného bezprostředně vyplývá další faktor, a to skutečnost, že během celé své historie běloruské etnikum a dnes národ (pokud budeme pokládat současné blízké vazby s Ruskem také za určitou obdobu svazu, kterou formálně mají být) vždy existoval ve svazku s jiným národem v rámci mnohonárodního státního celku. Tedy nezná praktickou zkušenost existence samostatného státního útvaru s vlastním převažujícím běloruským etnikem/národem.

Tato situace byla utvrzena v období začlenění Běloruska do Sovětského svazu a překonána až v okamžiku vyhlášení nezávislosti v roce 1991.

Nicméně jak se ukazuje, ani vývoj běloruské mentality v samostatném státu se nedokázal oprostít od minulosti, na kterou bezprostředně navazuje novým postsovětským typem. Přesto je nezbytné zdůraznit, že jeho podoba je na samém začátku a další – dlouhodobé – směřování není předvídatelné, protože jak bylo ukázáno v tomto textu, závisí na vývoji celého komplexu faktorů utvářejících národní mentalitu.

Literatura

- Anufriev J. A. – Lesnaja L. V. (1997): Rossijskij mentalitet kak socialno-političeskij i duchovnyj fenomen, *Social'no-političeskij žurnal*, č. 3. s. 16-27; č. 4. s. 28-44; č. 5. s. 24-32; č. 6. s. 17-27.
- Bachtin, M. M. (1965): *Tvorčestvo Fransua Rable i narodnaja kul'tura srednevekov'ja i Renessansa*, Moskva, Chudožestvennaja litěratūra.
- Balík, S. – Holzer J. (2006): Mentality and Ideology in the Post-Soviet Area: a Contribution to the Theory of Non-Democratic Regimes, in: Miklaszewicz, I. – Kamuntavičius, R. (eds.): *Razem w Europie*, Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas, s. 59-67.
- Bartmiński, J. (2001): Někotoryje spornyje problemy etnolingvistiky, *Jazyk i kultura. Problemy sovremennoj etnolingvistiky*, Minsk, s. 16-22.
- Bugrova, I. (1997): Identičnosť Belarusi: iz opyta ponimajuščej' politologii, *Vector*, č. 3, Minsk, s. 2-11.
- Citov, V. (2006): Etnaheněž u slavjanskim kanteksie (paraanal'ny analiz), *Dyjaspara. Kul'turolohija. Historyja*, Minsk, Holas Radimy.
- Fromm, E. (1990): *Begstvo ot svobody*, Moskva, Progress.
- Havelka, M. (2002): Historické a systematické předpoklady tematizace problému mentalit v sociologii, in: *Skupinové mentality*, Praha, Sociologický ústav Akademie Věd České republiky, s. 10-33.
- Hegel, G. W. F. (2000): *Fenomenologija ducha*, Moskva, Nauka.
- Humboldt, W. (1984): *Izbrannyye trudy po jazykoznaniju*, Moskva, Progress.
- Kasjanova, K. (1993): *Osobnosti ruskogo nacional'nogo charaktera*, Moskva.
- Maslova, V. A. (1994): Rol' konnotacij v otobraženii nacional'noj jazykovej kartiny mira, in: *Nacional'no-kulturnyj komponent v tekste i jazyke*, díl 1., Minsk, Universiteckaje, s. 39-40.
- Mežujev, V. M. (1991): Nacional'naja kultura i sovremennaja civilizacija, in: *Osvoboždenije ducha*, Moskva, Politizdat, s. 265-273.
- Norman, B. J. (2004): Kognitivnyje aspekty paremiologii i nacional'aja kartina mira v slavjanskich jazykách, *Slavjanskij vestnik*, č. 2., Moskva, MAKS Press, s. 246-256.
- Obolonskij, A. (1991): Konservativnyj sindrom v sovetskom massovom soznanii, *Nauka i obščestvo*, č. 3, s. 119-131.
- Puškarov, L. N. (1995): Čto takoje mentalitet?: Istoriografičeskije zametki, *Otečestvennaja istorija*, č. 3, Moskva, s. 158-166.
- Tacitus, P. C. (1900): *Tacitova Germania čili kniha o poloze, mravech a národech Germanie*, Praha, Nakladatelství Dr. Edvarda Grégra a syna.

Telila, V. N. (1996): *Russkaja frazeologija*, Moskva, Škola «Jazyki russkoj kultury».

Wierzbicka, A. (1993): Semantika, kultra i poznanije: oščeečlovečeskije poniatija v kulturospecifičnych kontekstach, *Thesis*, č. 3, s. 185-206.

Zajkouski, I. (1992): Rolja kanfesijnaha faktaru u nacyjanal'naj svjedomasci belarusau, *Belarusika – Albaruthenica*, kniha 2., Minsk, s. 263-264.

Internetové zdroje

Abdziralovič, I. (1993): *Advečnym sljacham*, Minsk, Navuka i tehnika, on-line verze (<http://txt.knihi.com/abdziralovic/slach.html>).

Dubjaněcki, E. (2006): Mental'ny svjet sučasnaj Belarusi (do poloviny 90. let), on-line verze (<http://bpa.by.ru/belarus.htm>).

Dubovik, A. I. (2004): Asablivasci nacyjanal'naha charakteru belarusau, Materiály mezinárodní vědecké konference „21 vek: aktualnyje problemy istoričeskoj nauki“, Minsk, on-line verze (<http://www.hist.bsu.by/konference/dubovik.htm>).

Hlaváček, P. – Holzer, J. (2005): Lukašenkovo Bělorusko – případová studie nedemokratického režimu, *Středoevropské politické studie*, roč. VII, č. 4, on-line verze (<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=249>).

Hryckievič, A. (1993): Unijackija tendency i unijackaja carkva na Belarusi u XV. – XVIII. stahoddzjach, *Chryscijanskaja dumka*, č. 3, s. 118-132, on-line verze (<http://www.radzima.org/pub/artykul.php?sn=11&pg=1>).

Marzaliuk, I. (2002): Ad etnasu da nacyi, *Historyčny almanach*, díl 7., Harodnia, on-line verze (<http://kamunikat.net.iig.pl/www/czasopisy/almanach/07/07marzaluk.htm>).

Montesquieu, Ch. (1752): *The Spirit of Laws*, on-line verze (<http://www.constitution.org/cm/sol-02.htm>).

NISEPI (Nězavisimyj institut socialno-ekonomičeskich i političeskich issledovani) 2006, on-line zdroj (<http://iiseps.org>).

Sahanovič, H. (2001): *Narys pa historyi Belarusi ad staražytnasti da kanca XVIII stahoddzja*, Minsk, Encyklopedyks, on-line verze (<http://kamunikat.net.iig.pl/www/knizki/historia/sahanovicz/narysy2004/index.htm>).

Sreznevskij, I. I.: *Mysli ob istorii russkogo jazyka*, on-line verze (<http://www.ruthenia.ru/apr/textes/sreznevs/srezn1.htm>).

Trafimčyk, A. (2006): *Zvodnaja tablica demabrafičnych acenak Vilenščyny peršaj palovy XX stahoddzja: nacyjanal'ny aspekt*, on-line verze (<http://www.radzima.org/pub/artykul.php?sn=4>).

Wundt W. (1912): *Problemy psichologii narodov*, Moskva, Kosmos, on-line verze (<http://www.magister.msk.ru/library/philos/vundt03.htm>).